

Í köldu stríði – Vinátta og barátta á áttakátímum

Valur Freyr Steinarsson, MA í Sagnfræði
Styrmir Gunnarsson: Í köldu stríði – Vinátta og barátta á áttakátímum, Veröld. Reykjavík 2014.

Í umsögn gagnrýnenda kemur meðal annars eftirfarandi fram:

„Að mati þess sem hér rýnir er þörf á því að fara betur ofan í saumana á samskiptum Íslendinga við Bandaríkjamenn á tímum kalda stríðsins. Og verður því að taka undir það með bókarrhöfundinum að kannski er núna þegar nokkuð er liðið síðan því lauk loksins kominn tími til þess að skoða kalda stríðið á Íslandi frá öllum hliðum.“

Inngangur

Kalda stríðið hafði víðtækar afleiðingar á Íslandi sem og annars staðar þar sem sú hugmyndafræðilega barátta milli Vesturveldanna með Bandaríkin í forystu og kommúnistaríkjanna sem fylgdu Sovétríkjunum að málum, eftir heimsstyrjöldina síðari átti sér stað. Styrmir Gunnarsson ritstjóri *Morgunblaðsins* tók virkan þátt í kalda stríðinu frá því að hann var um tvítugt og þar til því lauk. Megnið af tímanum var hann í innsta hring þess hóps á Íslandi sem fylgdi Bandaríkjamönnum hve mest að málum auk þess að tengjast fjölmörgum andstæðingum Bandaríkjanna og veru varnarliðsins á Íslandi gegnum fjölskyldubönd og vinskap. Þessi bók Styrmis er persónuleg tilraun hans til uppgjörs við þennan tíma. Tilraun til þess að skýra sína hlið á þeim átökum sem áttu sér stað auk þess sem hún er ástarjátning til vina og vandamanna sem margir hverjir voru á öndverðri skoðun við hann í þessu mesta hitamáli tuttugustu aldarinnar að heimsstyrjöldunum báðum undanskildum.

Uppleggð í frásögn höfundar eru tvö sjónarhorn sem eru auðkennd með mismunandi leturgerð. Það er ekki sérstaklega tekið fram í inngangi eða annars staðar í bókina af hverju mismunandi leturgerð er notuð til aðgreiningar. En augljóst er að þarna er höfundur að reyna að skilja á milli persónulegrar frásagnar af vinum og vandamönnum annars vegar og hins vegar víðara sjónarhorn þar sem hann setur sig í spor sagnritara og reynir að skrifa hlutlausu frásögn af atburðum og einstaklingum. Að mörgu leyti gengur

Þessi aðgreining upp milli huglægrar frásagnar af vinum og vandamönnum og síðan tilraunar til hlutlægrar frásagnar. Eins langt og það nær, þar sem Styrmir verður seint talinn til hlutlausra þegar kemur að sagnfræði kalda stríðsins.

Í köflum um atburði kalda stríðsins byggir frásagnarstílinn oft á löngum tilvitnunum í *Reykjavíkurbref* og greinar úr *Morgunblaðinu*. Og hefur lesandi það stundum á tilfinningunni að *Morgunblaðið* sé að skrifa þann hluta bókarinnar. Höfundur gerir sér grein fyrir þessu og ræðir það í inngangi, að einhverjum gæti þótt hlutur blaðsins vera of stór miðað við mikilvægi í þessari sögu en þar sem hann starfaði við blaðið í 43 ár mótar það bókina að einhverju leyti. Þessi aðferð er ekki án kosta, þótt auðvelt sé að gagnrýna höfund fyrir að vinna ekki meir úr heimildunum, þar sem aðferðin, í þessu tilfelli veitir mikla innsýn inn í skoðanir þess fjölmiðils sem mestu réð á hægri væng íslenskra stjórnmála í kalda stríðinu. Hins vegar er það mat þess sem hér rýnir að sumar þessara tilvitnanna hefði mátt stytta eða koma inntaki þeirra fyrir í meginmáli. Einnig er óþarfi að benda lesendum þrisvar sinnum á það, að John Lewis Gaddis sé sérfræðingur/fræðimaður í kalda stríðinu eða að Brendan Simms sé írskur fræðimaður. Hins vegar er verra að ekki er samræmi milli bókartitils sem kemur fram á titilsíðu og þess sem kemur fram á kápu bókarinnar. En á kápu þess eintaks sem rýnandi fékk í hendurnar er undirtitil verksins: „Barátta og vinátta á átakatímum“ en á titilsíðu er hann: „Vinátta og barátta á átakatímum“. Þó eru þetta smávægilegar athugasemdir sem hafa ekki áhrif á verkið í heild sinni svo neinu nemur. Hins vegar leiddi rýnandi hugann að því hvort ástæðan fyrir mistökunum hafi verið sú að höfundur var í vafa hvort hefði verið mikilvægara fyrir hann persónulega, „baráttan“ eða „vinskapurinn“?

Kaflarnir um vinahópin úr Laugarnesskólanum og vandamenn eru bæði vel skrifadír og áhugaverðir og varpa ljósi á tíðarandann og skoðanir einstaklinga sem margir hverjir skilja eftir sig djúp spor, ekki bara í stjórnmálasögunni heldur líka á menningar-sviðinu. Hins vegar er það svo, þó að þessi persónulega frásögn af vinum og vandamönnum sé um margt fróðleg. Að afstaða höfundar til atburða kalda stríðsins, aðkoma hans að þeim og uppljóstranir hans um „njósnara“ í röðum Sósíalístaflokksins, gera þessa bók áhugaverða fyrir alla sem hafa áhuga á stjórnmálasögu.

Áður en Styrmir rifjar upp fyrstu ár kalda stríðsins á Íslandi rekur hann aðdraganda þess í stuttu máli og reynir að svara spurningunni hver byrjaði? Styrmir er ekki í neinum vafa um að Sovétmenn hafi borið fulla ábyrgð á kalda stríðinu eða eins og hann segir á bls. 43:

Kalda stríðið hófst vegna þess að Sovétríkin hófu útpenslustefnu að stríðinu loknu með hugmyndafræði kommúnismans að vopni og hvert landið á fætur öðru í austurhluta Evrópu féll undir hramm þeirra.

Styrmir skipar sér á bekk með með sem hafa haldið á lofti svokallaðri *réttrúnaðarkenningu* (e. *orthodoxy*) í sagnritun um kalda stríðið. Þeir sem aðhyllast kenninguna skilgreina aðgerðir Bandaríkjanna og Vesturlanda í kalda stríðinu fyrst og fremst sem varnarviðbrögð við ásælni Sovétmanna. Skuldinni er allri skellt á þá og aðgerðir Bandaríkjanna taldar einungis hafa falist í því að halda (e. *containment*) kommúnistagrýlunni í skefjum.

Eins og gefur að skilja þá hafa ekki allir fallist á þessa kenningu og eins og Styrmir

nefnir í bók sinni hefur þessi nálgun verið gagnrýnd af fræðimönnum sem telja að Bandaríkin hafi verið ágengari aðilinn og Sovétríkin hafi einvörðungu verið að verja stöðu sína og áhrif gegn ásælni Bandaríkjamanna. Þeir sem hafa haldið þessari sögu-sköðun á lofti hafa verið nefndir *endurskoðunarsinnar* (e. *revisionists*).

Eins og oft gerist þegar andstæðir pólar takast á, kom fram á sjónarsviðið þriðji kenningarskólinn, svokölluð *nýmyndunarbygging* (e. *post-revisionism*). En þar er áherslan lögð á að báðir aðilar hafi hvorttveggja í senn verið herskáir og óvirkir. Stalín hafi vissulega nýtt sér stöðu sína eftir stríð til þess að öðlast áhrif í Austur-Evrópu og beitt fyrir sér Rauða hernum en Bandaríkjamenn hafi eigi að síður rekið mun virkari utanríkisstefnu en rétttrúnaðarsinnar hafi haldið fram og í raun gengið lengra en bara að halda kommúnismanum í skefjum.

Hver svo sem niðurstaðan endanlega meðal fræðimanna verður varðandi hverjum kalda stríðið hafi verið að kenna, er ljóst að Styrmir er með mjög skýra heimsmynd hvað þetta varðar og mótar það alla röksemdafærslu hans í bókinni. Hann er þess fullviss að það starf sem unnið var af hans hálfu og þeirra sem börðust gegn kommúnismanum á Íslandi hafi átt rétt á sér og þar að leiðandi verið landi og þjóð fyrir bestu. Sá sem hér rýnir er næsta fullviss að sömu sögu myndu þeir einnig segja sem voru á öndverðum meiði við hann.

Í október árið 1961 kom Eyjólfur Konráð Jónsson þáverandi ritstjóri *Morgunblaðsins* að máli við Styrmi sem þá var 23 ár gamall og bað hann um að gerast tengiliður við einstakling sem væri í innsta hring Sósíalístaflokksnum og væri tilbúinn til þess að miðla upplýsingum um innra starf og málefni flokksins til blaðsins. Fyrir upplýsingarnar fékk maðurinn greitt og upplýsingar sem hann veitti rötuðu oft en ekki á blaðsíður *Morgunblaðsins* en einnig til Bjarna Benediktssonar sem hafði verið kosinn formaður Sjálfstæðisflokksins sama ár og til Geirs Hallgrímssonar sem þá var borgarstjóri. Einnig grunar Styrmi að upplýsingunum hafi sömuleiðis verið komið til bandaríska sendiráðsins og að það hafi e.t.v. staðið straum af kostnaðinum við upplýsingagjöfina, þ.m.t. laun mannsins. Reyndar tekur Styrmir það fram að undir það síðasta hafi Sjálfstæðisflokkurinn og að síðustu *Morgunblaðið* séð um að borga uppljóstraranum laun. Upplýsingaöflunin, en hann kys að kalla verkefnið því nafni, stóð yfir allt til ársins 1968 þegar Alþýðubandalagið var formlega stofnað sem stjórnmálaflokkur og Sósíalístaflokkurinn lagður niður.

Þær skýrslur sem Styrmir skrifaði uppúr samtölum sínum við uppljóstraranum eru um margt áhugaverðar. Ekki síst vegna þess að þær varpa ljósi á þau átök sem áttu sér stað innan Sósíalístaflokksins og milli þeirra aðila sem stóðu að framboði Alþýðubandalagsins fram til 1968. Þetta er vottaheimild um það sem gerðist bakvið tjöldin og ef skýrslurnar eru lesnar saman við aðrar heimildir ætti að fást skýrari mynd af því sem átti sér stað á þessum tíma innan raða þeirra sem voru á vinstri væng íslenskra stjórnmála en áður hefur komið fram. Því er það rétt hjá höfundi að það er ekki atburðirnir sjálfir sem skýrslurnar fjalla um sem skipta mestu máli heldur andrúmloftið sem þær lýsinga. Hinum margumrædda tíðaranda sem sagnfræðingar sem og aðrir eiga oft í miklum vandamálum með að lýsa.

Hins vegar birtir Styrmir einungis brot af og úr skýrslunum, eða a.m.k. er hægt að

álykta að skýrslurnar séu fleiri en þær sem hann kys að birta hluta úr í þessari bók. Því hann nefnir ekki heildarfjölda þeirra í bókinni. Mjög mikilvægt er að þannig verði búið um þessar mikilvægu heimildir að aðgangur fræðimanna að þeim verði tryggður um ókomna tíð, þó svo að aðgangur að þeim yrði bundinn skilyrðum fyrst um sinn, til þess að tryggja nafnleysi uppljóstrarans. Best færi á því að þær yrðu varðveittar í Þjóðskjalasafni Íslands þegar fram líða stundir. Reyndar er það svo, að margt í skýrslunum rataði á síður *Morgunblaðsins* og þar gert opinbert. Enda var það ein meginástæða ástæða fyrir tilurð þeirra. Að nota innanbúðarupplýsingar í þeirri stjórnmálabaráttu sem háð var á síðum dagblaðanna og með því valda upplausn í röðum vinstri manna. Og er það mat Styrmis að þeim, „stríðsmönnum kalda stríðsins“ hafi tekist það og þess megi t.d. sjá á fyrstu árum Viðreisnarstjórnarinnar.

Styrmir veltir fyrir sér siðferðilegri hlið upplýsingasöfnunarinnar og niðurstaða hans er skýr. Sú staðreynd að „Sólistaflokkurinn, starfaði að hluta til sem eins konar útibú frá erlendu stórveldi, ... réttlætti að mínu mati [Styrmis] vinnubrögð að þessu tagi.“ Þegar kemur að spurningunni hvort eðlilegt hafi verið að svona upplýsingaleit hafi verið í tengslum við starfsemi bandaríska sendiráðsins hér á landi segir Styrmir að hann hafi ekki haft óyggjandi sannanir á að svo væri. En ef svo hefði verið, þá hefðu þeir einungis verið að gera „það sama og við sökuðum kommúnista um vegna tengsla þeirra við sovétka sendiráðið við Túngötu?“ (bls. 112)

Hægt er að fallast á að ofangreind upplýsingaöflun hafi ekki verið siðlaus, heldur einungis hluti af þeim ljóta leik sem einkennir stundum hefðbundna stjórnmálabaráttu. Hvaða flokkur sem var, hefði vel þegið að hafa eyru innanbúðar hjá helstu andstæðingum sínum. Vandamálið er hins vegar meint aðkoma sendiráðs Bandaríkjanna hér á landi að henni, sér í lagi ef upplýsingaöflunin hafi verið að undirlægi þeirra eða það fjármagnað hana. Slíkt verður að teljast mjög alvarleg inngrip í íslensk innanríkismál og dugar skammt að rökstyðja hana með því að segja að Sovétríkin hafi sjálf verið að stunda þann sama ljóta leik eða með tilvísun í að allt sé leyfilegt í stríði. Á meðan ekki fæst skorid úr því hver raunveruleg aðkoma sendiráðsins hafi verið, verður að bíða með alla gildisdóma um þann hluta sögunnar.

Í kaflanum: *Hvaðan kom bréfið?* Er fjallað um bréf sem Eyjólfur Konráð hafði undir höndum og *Morgunblaðið* birti frétt um í júní árið 1964. Bréfið snérist um að Sósíalístaflokkurinn á Íslandi, fyrir sitt leyti setti sig ekki upp á móti því að Íslendingur, sem væri í námi í Austur-Þýskalandi fengi að giftast þarlendri stúlku. Styrmir segir að aðdragandi að birtingu bréfsins í blaðinu megi rekja til þess að farið hefði verið að hitna undir uppljóstrarunum í Sósíalístaflokknum og nauðsynlegt að beina athyglinni að einhverju sem alls ekki væri hægt að rekja til hans. Styrmir telur fulljóst að þetta bréf hefði ekki getað endað í höndunum á Eyjólf Konráði nema ef bréf milli Íslendinga og einstaklinga í Austur-Evrópu hafi verið lesin „einhvers staðar á leið þeirra.“ (bls. 138) En Styrmir segir að Eyjólfur Konráð hafi verið „þögull sem gröfin“ um þetta og því ekki hægt að ganga út frá því gefnu að bandarísk yfirvöld hafi njósnað um bréfasendingar á milli Íslendinga og fólks í Austur-Evrópu.

Að hluta til er aðkoma Eyjólf Konráðs að upplýsingaöfluninni enn óútskýrd. Hann

er miðpunkturinn í þessari sérstöku upplýsingaöflun. Því þarf að fást svar við spurningunni, í hve nánu sambandi við sendiráð Bandaríkjanna var Eyjólfur Konráð og hve mikið vissi hann um upplýsingaöflun sendiráðsins eða leyniþjónustu Bandaríkjanna hér á landi eða hvort hann hafði vitneskju um að hér á landi hafi aðrir aðilar átt hlut að máli, t.a.m. innlendir stofnanir eða einstaklingar? Svör við þeim spurningum ættu að geta svarað spurningunni hvort eitthvað óeðlilegt og jafnvel ólöglegt hafi átt sér stað. En þangað þau fást höfum við ekkert fast í hendi, einungis getgátur.

Síðustu kaflar bókarinnar fjalla um atburði sem gerðust eftir að kalda stríðinu lauk og þá fyrst og fremst hvernig brotthvarf varnarliðsins bar að og hvernig vörnum og hagsmunum Íslands sé best borgið í framtíðinni. Í sjálfu sér má segja að það sé nauðsynlegur endir á bókinni að fjalla um brotthvarf hersins þar sem vera hans hér í 55 ár klauf þjóðina í herðar niður. Sá kafli er skrifaður sem vörn fyrir það sjónarmið að Bandaríkjamenn hafði þar sýnt hinum viljuga bandamanni, Íslandi óvirdingu með því hvernig þeir stóðu að brottför hersins. Hvort það sé réttur skilningur hjá Styrmi skal ósagt látið. En tvær hliðar hljóta að vera á því máli og ekki öll kurl komin til grafar.

Að mati þess sem hér rýnir er þörf á því að fara betur ofan í saumana á samskiptum Íslendinga við Bandaríkjamenn á tímum kalda stríðsins. Og verður því að taka undir það með bókarhöfundinn að kannski er núna þegar nokkuð er liðið síðan því lauk loksins kominn tími til þess að skoða kalda stríðið á Íslandi frá öllum hliðum. En hvort slík rannsókn eigi að vera í höndunum á sérstakri sannleiksnefnd sem hefði völd til þess að skoða alla þær heimildir sem liggja fyrir í dag, taka skýrslur af þátttakendum og rannsaka erlend skjalasöfn eins langt og aðgangur að þeim leyfir eins og Styrmir leggur til. Eða í höndunum á áhugasömum sjálfstæðum sagnfræðingum sem væru alls ótengdir ráðandi aðilum í samfélaginu, þar sem kalda stríðið er enn lifandi mál í augum margra, verður ekki útkljáð hér. Hins vegar ljóst að það þjónar tilgangi allra að öll gögn sem til eru í fórum einstaklinga, félagasamtaka eða í skjalasöfnum séu gerð sem aðgengislegust fyrir rannsóknir. Því eina leiðin til þess að eiga í raunverulegum umræðum um fortíðina er að öll gögn liggi fyrir.

